

СЕМАНТИЧНА ПРИРОДА ДІЄСЛОВА ЯК НОСІЯ ДИНАМІЧНОЇ ОЗНАКИ

У роботі розглянуто особливості внутрішньої семної організації дієслівних лексем як класу ознакових слів; схарактеризовано зумовленість заміщення дієсловом позиції предиката такими чинниками як: наявність інформативних словотворчих формантів, які визначають належність до певної лексико-семантичної групи дієслівних лексем, конкретна ситуація мовлення (контекст) та ін.

Ключові слова: дієслово, ознакові слова, предикат, семна структура слова, інформативний префікс.

З другої половини ХХ ст. у лінгвістичній науці помітно зріс інтерес до семантики мови, до організації одиниць різних мовних рівнів, що служать засобами пізнання і комунікації.

Процес пізнання і розуміння світу, передбачає «асиміляцію» об'єктів суб'єктом за усталеними схемами, характеристизацію об'єктів та вичленування їхніх найбільш важливих ознак. Лінгвістика, ґрунтуючись на постулатах філософії, визнає існування у світі двох основних, протиставлених одна одній категорій – речей та ознак. Позамовна дійсність представлена різними явищами, предметами, діями, станами. У мові системно закріпленим репрезентантом предметних значень виступає клас іменників, а ознакові слова репрезентують категорійне значення ознаковості, до яких належать дієслова, прикметники, прислівники, абстрактні іменники.

Проблема вивчення ознакових слів знайшла відображення в працях як вітчизняних (О. О. Потебня, О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, К. Г. Городенська, М. В. Мірченко, М. Я. Плющ, О. О. Селіванова), так і зарубіжних (О. О. Шахматов, В. Г. Гак, С.Д.Кацнельсон, Е. С. Кубрякова, Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева, Ю.С.Степанов, М. В. Нікітін, Л. О. Чернейко) учених. Проте дослідження особливостей реалізації семантики дієслова як ознакового слова і сьогодні є одним із важливих завдань лінгвістики.

У статті поставлено за мету з'ясувати особливості семантики основного класу ознакових слів – дієслів.

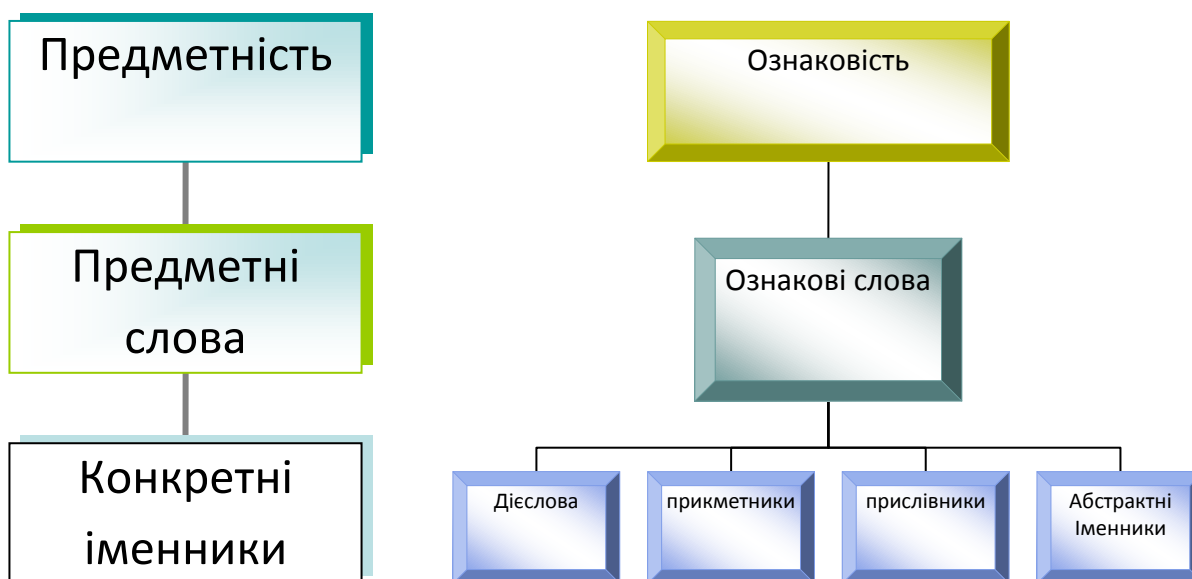
За словами А. А. Уфимцевої, з розвитком лінгвістичної науки й опрацюванням не тільки лексичної, але й синтаксичної семантики, стало аксіоматичним твердження про те, що предметні імена (назви істот та предметних сутностей) різко протиставлені ознаковим іменам (назвам якостей, ознак) не тільки за характером своєї семантики, але й за їхньою функцією [24, с.92]. Проте ці категорії є відносними, адже предмети, речі, як певні субстанції становлять певну цілісність, цілісну сукупність ознак, які перейшли у якість предмета [3, с.60-62].

Категорія ознаковості протиставлена категорії предметності на двох рівнях: ономасіологічному та функціонально-синтаксичному. Ономасіологічний, пов'язаний з теорією номінації, полягає в тому, що визначає засоби закріплення за референтом того чи того мовного знака, тобто йдеться про слова як лексичні одиниці.

За Є. Б. Єгоровою, категорії предметність / ознаковість можна розглядати як узагальнені лексичні (категорійно-семантичні) значення слів, що зумовлюють спеціалізацію їхніх синтаксичних функцій у структурі речення [8, с.13]. За словами С. Д. Кацнельсона основними категорійними ознаками лексичних значень є категорії «предметність» та «ознаковість». Доповнюючи одна одну, вони утворюють основу поділу усіх повнозначних слів на предметні та ознакові [14, с.136.]

Ономасіологічні категорії предметності та ознаковості лежать в основі поділу усіх частин мови на предметні (іменники) та ознакові (дієслова, прикметники, прислівники, абстрактні іменники).

Категорійні значення, властиві частинам мови, тісно корелюють з їхніми функціональними потенціями. Але така кореляція може спостерігатися також між категорійним значенням слова та його семантикою.

Відповідно до ономасіологічного протиставлення предметності та ознаковості є підстава обґрунтовувати підведення під категорійну семантику синтаксичне функціонування, синтаксичні потенції слів, пов'язані з їхньою ономасіологічною природою. Але слово-лексема як одиниця номінативного рівня не може виконувати функцію повідомлення, і отже, закладені у слові синтаксичні потенції ще не дають підстав для виходу на властивість синтаксичного рівня, хоча і готують його до цього [8, с. 6].

Г. О. Золотова зазначає, що синтаксична одиниця повинна мати не тільки номінативне (референтне), а й структурно-змістове значення елемента мовної

системи на синтаксичному рівні, відмежоване від інших синтаксичних елементів та зіставлене з ним [13, с.497]. Такою синтаксичною одиницею є синтаксема, яка становить єдність категорійно-семантичного значення, морфологічної форми та синтаксичної функції. Перетворення лексеми у синтаксему, на думку вченої, можливе на двох етапах: «1) відмежування категорійно-семантичного значення від індивідуально-лексичного, або точніше, висунення індивідуального значення на категорійну сходинку; 2) фіксація однієї із морфологічних форм, властивих слову як представнику тієї чи тієї частини мови [13, с. 498]. Тобто на функціонально-синтаксичному рівні носіями предметності / ознаковості є не окремі слова, а синтаксеми.

Синтаксема – мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка є одночасно носієм елементарного змісту, конструктивним компонентом речення й має відповідний набір синтаксичних функцій – конструктивних ролей у побудові певних комунікативних одиниць. На відміну від членів речення, які встановлюють формально-синтаксичним шляхом, синтаксеми визначають на основі семантико-синтаксичних зв'язків. Головними функціями синтаксеми є їхнє самостійне вживання, застосування у складі речення та сполучення як їхнього компонента – знака складника ситуації. У реченні синтаксема займає позиції носія предикативності, відповідника предикативності, поширювача речення і напівпредикативного ускладнювача речення [22, с. 543].

За визначенням Г. О. Золотової, наступною сходинкою поділу, що формує типове значення речення, є поділ предметних імен на істот / неістот, а у класі ознакових – поділ на лексико-семантичні групи слів зі значенням дії (дієслова та девербативи), стану, якості, властивості, кількості тощо, які відповідають категоріям позамовної дійсності, структуровані людською свідомістю. Відповідно, саме вони стали основою людської мови, саме на них і спирається граматична система, що формує вираження змісту на шляху від синтаксеми до речення, від речення до тексту. Призначення та сутність речення як мовної одиниці полягає в повідомленні про ознаку, існування, наявність названого предмета [13, с.498].

Синтаксична основа предметності та ознаковості не суперечить їхній ономасіологічній інтерпретації. На формування ознаковості великий вплив має передусім комунікативне призначення лексичної одиниці, адже ознакова синтаксема формується на основі слів відповідних семантичних розрядів [8, с. 7].

Отже, ознакова поведінка синтаксем зумовлена категорійно-семантичною належністю до класу слів, які їх утворюють. Ознакова природа слова не зазнає змін у процесі комунікації. Такий клас слів за своїм ономасіологічним змістом та граматичним оформленням призначений виконувати функції предикативної ознаки, утворювати морфологічні парадигми, жодному з членів яких не властива предметність. Іншими словами, дієслово, прикметник, прислівник,

предикатний іменник в будь-яких формах зберігають вихідну ознаковість [4, 12, 16].

Предметні та ознакові слова мають чітко виражені частиномовні особливості, зумовлені синтаксичними та пов'язаними з ними семантичними ознаками. Учені виділяють клас актантних (непредикатних, неознакових, предметних) слів та предикатних (ознакових). Актантними є учасники ситуацій (подій). У рамках однієї предметної ситуації актанти виступають як носії ознак, які репрезентують ситуацію в цілому та їхнє відношення одне до одного. Ознаки представлені предикатними словами. Предметові приписується предикативна ознака. Предикативна, тобто така, яка може реалізуватися в парадигмах часу, способу та (не завжди) особи. Для іменників характерні передусім актантні функції суб'єкта та об'єкта (адресата, знаряддя або локатива), позиції яких на формально-синтаксичному рівні заповнюють форми іменників у їхніх первинних функціях.

Якщо актантні позиції претендують на першочергове заміщення їх словами із класу іменників (словами з предметним значенням), то позицію предиката (актуалізованого предиката) заміщує насамперед дієслово як основний клас ознакових слів. Щодо інших ознакових слів лінгвісти вживають термін «предикатні слова» [2, с. 47], або «ознакові слова» [5, 15, 18], чи «ознакові імена» [24, с. 92].

У структурі дієслівних лексем обов'язковою є сема динамічної ознаки. У побудові речення з'єднувальним елементом предметної та ознакової сутності є дієслово, яке виконує функцію приписування ознаки. Дієслово є центральним елементом такої моделі, відповідно його формальні та семантичні властивості вказують на характер відношень ознаки з предметом опису, а ознаки, впливають на характер дієслівного елемента.

Дієслову властивий складний комплекс морфологічних категорій, як-от: фінітність / не фінітність, вид, стан, час, спосіб, перехідність / неперехідність, особа. Складність цієї частини мови, на думку багатьох учених, не обмежується її синтаксичною функцією у реченні. На думку О. В. Земскової, дієслово є «прикладом складної взаємодії внутрішньолінгвістичних та зовнішньолінгвістичних чинників, тому в аналізі дієслова до уваги береться «факт належності його до двох зон мови – номінації та синтаксису» [12 с. 21-41].

Дослідники синтаксису (І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, К.Г.Городенська, М. В. Мірченко) наголошують на тому, що дієслова як ознакові слова, мають менш чітку денотативну здатність, ніж іменники, у зв'язку з чим, їхня семантична структура більшою мірою варіативна, а семний склад рухливіший, багат шаровий та неоднорідний [6, 15, 18].

Дієслово, як ознакове слово «є не окремо взяте слово, а ціла ситуаційна... форма, яка містить, крім тлумачення предиката, змінні, які позначають учасників описуваної цим предикатом ситуації» [1, с. 113].

«Словник української мови» (в 11-ти томах, 1970-1980 рр.) значення дієслівної лексики подає за синонімічним словом, що позначає дію, процес чи стан або іншу динамічну ознаку. Інтерпретаційну частину основного значення доповнюють функціональні характеристики дієслова як виразника певного типу предиката, ілюстровані конкретними прикладами речень, у яких реалізується предикатно-аргументна структура конкретної ситуації. Наприклад, дієслово *понакопувати*, док., перех. 1. Копаючи, утворити багато чого-небудь (ям, рівчаків та ін.). 2. Викопати із землі багато чого-небудь (про багатьох). *Понакопували буряків по 700 центнерів з гектара.* СУМ, т. УІІ, с.147. Компонент із значенням знаряддя фізичної дії може бути представлений імпліцитно. Це дієслово може також реалізуватися у реченні вказуючи на місце події: *Ніхто не бачив, як другої ночі до свого двору в'їхав Козут, як, крадучись з лопатою, глибоко позакопував за хатою важкі ковани скрині (І. Цюпа).*

Дієслово, на думку Ю. С. Степанова, виявляє багатий ролеаргументний діапазон, його семантика передбачає характеристику дієслівного предиката і тих імен, які він об'єднує в структурі ситуації [23, с. 115]. Кожній лексико-семантичній групі дієслів властиве семантичне поле і зумовлені семантикою дієслів валентно-інтенційні характеристики, як організатора структури речення.

У семантичній структурі багатозначного дієслова наявні компоненти значення, які мають сутнісні, невід'ємні характеристики дії і становлять центральну, або ядерну зону значення, що презентує типову функцію позначення предиката у висловленні. Набір сем здатен конкретизувати предикат додатковими ознаками, які виникають у контексті. Р. Т. Закірова пропонує виділяти декілька компонентів у структурі значення дієслова: 1) парадигматичний компонент, представлений типологічно різними семами, що перебувають на різних ступенях ієрархії відношень, а саме, а) загальнокатегорійна сема процесуальності, б) субкатегорійні семи граматики-лексичної природи (семи дії, процесу, стану, відношення та ін.), в) лексико-семантичні категорійні семи (дія, інтелектуальна діяльність – тобто ознаки, які є основою виділення семантичних класів дієслів), г) семи додаткової специфікації значень (наприклад, група дієслів руху характеризується додатковими семантичними ознаками характеристики руху як поступового, обертального, коливального та ін.) та 2) синтагматичний компонент, який може містити семи суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності, локальності та ін., що виділяються на основі сполучуваності дієслова [11, с.30-34]. Крім ядерних компонентів у структурі значення дієслова можна виділити семантичні ознаки, які становлять його периферію. Периферійні компоненти не так яскраво виражені у лексичному значенні слова, як ядерні, але мають статус потенційних, або імпліцитних, семантичних ознак. Деякі з них можуть бути реалізовані тільки в особливому лінгвістичному оточенні [7, с.17].

Складна семантична структура дієслів зумовлює і складну морфологічну структуру. А наявність афіксів, які надають основному значенню дієслова додаткових значень доповнює відповідний контекст. Наприклад, у семантичному аспекті дистрибутивні дієслова утворені суфіксально-префіксальним способом, набувають додаткових, конотативних значень: 1) позначають дію виконувану стосовно багатьох об'єктів (чи багатьох суб'єктів), що характеризує усіх, багатьох; 2) окремі фази комплексної дії, що відбувається одна за одною. Це так звана первинна дистрибутивність. А у випадку вторинної дистрибутивності дієслова характеризуються додатковими ознаками, виражаючи високий ступінь інтенсивної і розподільної дії. Наприклад, *Поперевозити: На другий день знов носила вона (Хвеська) до батька, щоб дав чим-небудь поперевозити копи, що понажинала (Стор., I, 1957, 37). СУМ, т. 7, с. 187 (поперевозити багато чого-небудь з одного місця на інше з певною метою). При цьому категорійне значення варіюється залежно від ситуації і сполучуваності у порівнянні з первинним дієсловом і видозмінює семи дистрибутивності, що входять до змісту самої дієслівної основи, а також виражені інформативним префіксом. Пор.: *різати* (один або багато предметів), *перерізати* (більше ніж два предмети).*

Конкретизуючи значення дієслова, інформативні (словотворчі) префікси вказують на різне спрямування дії, на розподіл її у часі: початок (*защелестіти*), чітко не окреслений час тривання (*пошелестіти*), обмежений певними рамками (*просидіти*), припинення вияву ознаки (*відгуляти*) та ін. Такі лексеми утворюють лексико-семантичні групи дієслів, що виражають різні способи (роди) дії як периферійні значення поля аспектуальності.

Дієслівні префікси утворюють одновидові форми дієслова – тільки доконаного виду із значенням результативності, вичерпності, інтенсивності, або недоконаного виду зі значенням тривалості, повторюваності, послабленої інтенсивної акціональної дії, стану, процесу (*накрапувати, покручувати, підспівувати, пританцьовувати, та ін.*) розподілу у часі та ін.

На особливості категорійного значення дієслова як ознакового слова вказував і О. О. Шахматов, зазначаючи, що до складу дієслів входять слова, які є носіями назв активних ознак (дій, станів), що мисляться разом з уявленням про носія ознаки. Учений наголосив, що основним значенням для дієслова є вираження активної ознаки. Але ця частина мови виражає не тільки прості ознаки дії, але й ускладнені супровідними уявленнями: про особу, виконавця дії; поєднанням дієслівної ознаки з уявленням про другу активну ознаку, яка виражає існування, дійсність, появу цієї ознаки; поєднанням дієслівної ознаки з уявленням про пасивну ознаку, яка визначає її носія, діяча; поєднанням з уявленням про відношення до іншої дієслівної ознаки; поєднанням дієслівної ознаки зі звуковим представленням. Учений виділив шість відділів (форм) дієслів: перший із яких являє собою назву дієслівної ознаки (це інфінітив); другий - назву дієслівної ознаки, ускладнену категорією особи (це особові дієслівні форми), третій - назву дієслівної ознаки, ускладнену категорією

наявності – (безособові дієслівні форми); четвертий - назву дієслівної ознаки, ускладнену пасивною ознакою (дієслівний прикметник); п'ятий - назву ознаки, ускладнену відношенням до іншої дієслівної ознаки (дієприслівник); шостий відділ – дієслівний вигук [25, с. 114].

Думка вченого про особливість дієслівної семантики слова, на відміну від інших частин мови, випередила сучасну ідею лінгвістів про ознаковість як узагальнений конструкт, що застосовується у семантиці для інтерпретації пропозиційних структур та центрального компонента пропозиції (судження), що виражає зміст події, процесу, стану, відношення чи ознаки, притаманної певному суб'єктові. О. О. Потебня наголошував, що речення поза змінюваною формою дієслова не існує. Жодна з конкретних граматичних категорій не може повністю репрезентувати ту чи ту частину мови, тільки їхній цілісний комплекс відображає сутність лексеми як носія частиномовного значення [20, с. 43].

В історії мовознавства неодноразово робилися спроби розмежувати дієслова за їхнім змістом і відповідні класи та розряди. О. Єсперсен зазначав, що «... дієслова можна поділити на: ті, що позначають дію, ті, що позначають процес (*росте, втрачає, помирає*), ті, що позначають стан (*спить, залишається, живе*), хоча є й дієслова, які важко зарахувати до якось класу (*підлецується, зневажає*)...» [9, с. 112].

А. А. Уфимцева запропонувала класифікацію, на основі трьох головних характеристик: 1) семантична орієнтованість дієслівної ознаки на предметну сферу суб'єкта або об'єкта дії; 2) конфігурація лексико-семантичних варіантів дієслівної лексеми в межах її змістової структури; 3) набір предметних імен, семантично поєднаних з відповідною дієслівною назвою [24, с.154].

Українське мовознавство орієнтуючи дослідження синтаксису на основі категорійної граматики вже має вагомі здобутки, а саме: І. Р. Вихованець на основі функціональної характеристики частин мови уточнив класифікацію морфологічних одиниць-конструкцій за ознакою субстанціональності, або предметності, і предикатності, або ознаковості. З погляду творення предикатних синтаксем учений виділяє предикати дії, предикати процесу, предикати якості, локативні предикати. Перші три представлені дієслівними лексемами.

Дієслівний предикат є уособленням предикативності синтаксичної одиниці речення і як носій предикативної ознаки визначає позиції предметних синтаксем залежно від його категорійно-семантичного значення і позначуваної ситуації.

Отже, дієслівні найменування розмежовуються за відображенням лексичної семантики, спрямованої на ту чи ту предметну сферу, що реалізує пропозиційний предикат за схемою: S – Praed – O чи з іншими предметними актантами. У такому випадку наявна подвійна спрямованість дієслівної ознаки.

Зміна семантичної спрямованості дієслівної ознаки породжує нові лексико-семантичні варіанти: S = Praed = Ad; S ... In; S ... L та ін.

А. П. Загнітко зауважує, що дієслово асоціюється постійно з ознакою присудковості, що загалом відповідає його семантиці і синтаксичній спеціалізації в ядерній площині, яку витворюють особові форми. Без активної взаємодії особової семантики з самою семантичною структурою лексеми не може витворитися дієслово. [10, с. 301]. Учений стверджує, що дієслово функціонує завдяки його прилученню до предиката, його властивостей. Специфікація дієслова у предикативній функції зумовлює всю систему його категорійних значень та реалізацію просторово-часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця, на що спрямовані первинні функції форм часу, способу, виду дієслова [10, с. 302].

Експонентно закріпилися за дієсловом ті властивості предиката, які в результаті тривалої суспільної практики когнітивно асоціювались з дієсловом. Дієслово як типова форма репрезентації предиката в українській мові у своїй семантичній структурі прогнозує синтагматичні семи, які заповнюються відповідними аргументами. Спрямованість дієслівної лексеми на синтаксичний рівень, наголошує А. П. Загнітко, не означає рівно великість її формальних показників як експонатів окремих категорійних значень предикативним величинам, які можуть збігатись, суперечити одні одним. Тому й виникла необхідність послідовного розмежування морфологічного часу дієслова і синтаксичного часу предикативної одиниці, семантики модальності речення і значення способу дієслова. Аналіз усіх цих складників зумовлює неоднорядний підхід до тлумачення самої предикативності, що є облігаторною величиною всіх реченнєвих структур [10,с.302].

Отже, семантична природа дієслова як носія динамічної предикативної ознаки функціонально зумовлена лексичними і граматичними елементами його семантичної і словотвірної структури. Як ознакове слово воно поєднує в собі універсальне та ідіоетнічне, а його зміст стосується багатьох мовних рівнів. У синтаксичній теорії тому помітні тенденції переорієнтації лінгвістичних досліджень “від значення до форми”. У розбудові функціонально-семантичного підходу до вивчення морфології А. П. Загнітко аналізує морфологічні категорії дієслова на тлі комунікативної та когнітивної функції мови; І. Р. Вихованець, К.Г. Городенська, М. В. Мірченко, М. І. Калько спрямовують науковий пошук на осмислення складних процесів міжчастиномовної та внутрішньокатегорійної взаємодії; виявлення сутності зв'язків морфології, синтаксисом та словотвором.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. -366 с.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М., 1976. – 383 с.

3. Базилая Н. А. Категория признаковости в языке / Н. А. Базилая. – Тбилиси, 1988. – 303с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець Іван, Горденська Катерина. Теоретична морфологія української мови/ Іван Вихованець, Катерина Горденська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
6. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 226 с.
7. Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпритация "глубинных" и "поверхностных" структур. Инвариантные синтаксические отношения значений и структура предложения. / В. Г. Гак – М. : Наука, 1969. – 176 с.
8. Егорова Е. Б. Признаковые именные формы и их системные связи в современном русском языке / – Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. Б. Егорова – Москва, 1983. – 22с.
9. Есперсен О. Философия грамматики : [Пер, с англ.] и общ. ред. и предисловие Б. А. Ильиша. – Изд. 3-е, стереотипное / О. Есперсен. – М. : Ком книга, 2006. – 408 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437с.
11. Закирова Р. Т. Семантическая деривация глаголов пространственного перемещения в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Р.Т. Закирова. - Уфа, 2000. - 276 с.
12. Земскова, Е.В. Особенности глагольной номинации в языках разного строя (на материале глаголов соединения в русском и английском языках): Дис канд. филол. наук: 10.02.19 / Е.В. Земскова. - Саратов, 1994.- 164 с.
13. Золотова Г. А. О конститутивной синтаксической единице / Г.А. Золотова. – Изв. АН СССР, СЛЯ. – Т.40 – 1981, № 6. – С. 497- 498.
14. Кацнельсон С Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
15. Кубрякова Е.С. Харитончик З.А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка / Е. С. Кубрякова, З. А. Харитончик . – Минск: Вышэйшая школа 1992. – 229с.
16. Мещанинов И. И. Глагол / И. И. Мещанинов – Л.: Наука, 1982. – 272 с.
17. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – Луцьк, вид. «Вежа» Волин. Держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340с.
18. Никитин М. В. Основы лингвистической теории слова / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 271с.
19. Попкова, Л.М. Семантическая структура многозначного слова и проблемы регулярной полисемии в современном русском языке: Дис ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Л.М. Попкова. - СПб., 1993. - 157 с.